

FILEP TAMÁS GUSZTÁV
**Tormay Cécile Erdélyben,
 Erdély a Napkeletben**

A cím első fele képletes; legalábbis Tormay Cécile erdélyi fizikai jelenlétének vonatkozásában. Az író nő egyetlenegyszer járt Erdélyben, még az 1918-ban kezdődő főhatalom-változás előtt.¹ A Partium egyik kistájához, Arad–Világos környékéhez családi szálak kötötték, gyermekkori nyarain sok időt töltött a nagyanyja tulajdonában lévő álgyesti udvarházban, amelynek 1918-as feldúlásáról írt is a *Bujdosó* könyv első kötetében,² s monográfusa több olyan novelláját azonosította, amelyben ottani élményeit idézi.³ A földrajzi Erdélybe talán 1918 nyarán vezetett egyetlen útja – ha jól következtetek Tormay hivatkozott munkájának egy másik megjegyzéséből –, s meglepő módon rögtön könyvet is akart írni róla: „Emlékeztek, lent Háromszékben [sic!], akkor nyáron, ott ígérttem, hogy megírom Erdély könyvét. És belekiáltom a lelkekbe a földetek, a fajotok igazát. Vádat emelek azért, ami veletek történt, kérdőre vonom azokat, akik Magyarország sorsát intézték, és Erdély magyar népéről mindig megfeledkeztek. Kiszolgáltattak mindenkinek, nem adtak fegyvert se a lelketekbe, se a kezetekbe. Elfeledett falu!... Emlékeztek... Tima, Ilona? Azt mondtam akkor, ez lesz a könyvem címe. Magyarország hatalmasai számára csak elfeledett falu voltatok. Sohase fáj nekik az erdélyi fájdalom!”⁴

Minket most ne az a következtelenség foglalkoztasson, hogy éppen hivatkozott könyvében az író nő pontosan azoknak a kormányoknak lesz az apológétája, amelyeket e passzusban az erdélyi érdekek semmibe vételével vádol; s nem is az a meglepő tény, hogy futólagos ismeretek, röpké benyomások nyomán máris könyvet akart írni Erdélyről. (Legyünk jóhiszeműek; feltételezzük, hogy tájékozódott volna Erdély

közéletéről, mentalitásáról, múltjáról, eszmetörténeti hagyatékáról.) Ha az idézetet összevetjük a Reményik Sándor által Tormay Erdély iránti elkötelezettségéről mondottakkal, s ha föllapozzuk azokat a búcsúsövegeket, amelyeket erdélyi (vagy Erdélyből elszármazott) szerzők írtak róla a Napkelet 1937-es évfolyamában, láthatjuk, hogy ez az érdeklődés, bár éppen csak a drámai fordulat előttre datálódik, az író nő haláláig megmaradt. Gyallay Domokos jegyzetében⁵ például azt olvassuk, hogy Tormay élete végéig hordozta magában e témát, s készült is újabb erdélyi útjára. Híve, Reményik Sándor írta róla az idézett nekrológban: „Irodalmunkat elejétől fogva nagyon becsülte, szerette, ő, aki a modern Pesten idegenül élt, a múlt század elejének Pestjét vizionálva, aki vidéken, ősi kúriákon, udvarházakban érezte igazán jól magát, aki szívében régen híve volt az irodalmi decentralizációnak, s mikor ez a sors csapása folytán következett be, a tragédiában egyetlen megmentő és fenntartó értéknek, erőnek és vigasztalásnak érezte velünk együtt ezt. [...] Folyóiratának, a Napkeletnek hasábjait azonnal megnyitotta az itthoni íróknak, s az erdélyi írók első megnyilatkozási tere Budapesten bizony a Tormay Napkeletje volt, mikor senki más nem törődött még velünk, s inkább gyanakodva nézték a „vidéket”.”⁶

A következő pont a „Tormay Cécile és az erdélyi magyar irodalom kapcsolatai” témakörbe tartozik. Ennek vizsgálatához három – egymástól szinte elválaszthatatlan – szempontot találtunk: Tormay publikációit az erdélyi magyar orgánumban 1918–1919 után, erdélyi recepcióját, illetve megjelent írásokkal igazolható személyes kapcsolatait erdélyi alkotókkal.

Tormaynak az erdélyi – különösképpen a kulturális – sajtóban való jelenléte ez idő szerint nehezen dokumentálható, amit a korabeli romániai magyar orgánumban még mindig hiányos földolgozottsága magyaráz. Néhány fontos, irány- és mértékadó fórum vizsgálatából azonban kikerekedhet valamely töredékességében is tanulságos kép. Három, más-más okból, illetve módon reprezentatívnak tetsző

1 „Erdélyhez, ahol életében csak egyszer, régen járt, mégis sok kapocs fűzte.” Reményik Sándor: *[A hallgatni tudó ember.]* In uő: *Kézsorítás. Írók, művek, viták 1918–1941.* Sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta: Dávid Gyula. Polis Könyvkiadó–Luther Kiadó, Kolozsvár–Budapest, 2007, 373. p. (Az idézett írás eredetileg az Erdélyi Helikonban jelent meg, 1937-ben, *Tormay Cécile* címmel, nekrológiaként [419–422. p.]) (A tanulmányomban szereplő idézeteket a ma érvényes helyesírási szabályok szerint átírva közlöm [a műcímeiket pedig egységesen kurziváltam], de érzékeltetni akarom az író nő nevének használatában megmutatkozó bizonytalanságokat.)

2 Tormay Cécile: *Bujdosó könyv. Feljegyzések 1918–1919-ből.* I. kötet. Az „Őszirózsás forradalom”. Magyar Ház, Budapest 2005 (Magyar Ház Könyvek) (Tormay Cécile művei), 115–116. p. (1918. november 6-i följegyzés.)

3 Kollarits Krisztina: *Egy bujdosó író nő – Tormay Cécile.* Magyar Nyugat Könyvkiadó, Vasszilvagy, 2010, 32. p.

4 Tormay Cécile: *Bujdosó könyv...* I. m., 175. p. (1918. november 15-i följegyzés.)

5 Gyallay Domokos: *Mint halott édesanya árváihoz.* Napkelet, 1937, 355–356. p.

6 Reményik Sándor: *[A hallgatni tudó ember.]* I. m., 373–374. p.

folyóirat, illetve egy napilap irodalmi mellékletének e szempontból való böngészése látszik logikusnak; az utóbbira – az *Ellenzék* című napilap mellékletére – azért esett a választásom, mert – mint egy Kós Károlytól származó idézetből látható lesz – szinte folyóirat-értékűnek tekintették a kortársak, s mert ebben bizonyosan megjelent néhány Tormay-szöveg. Ezeket az orgánumokat részben vagy egészében tanulmányoznom kellett valamikor más munkáim során, de most nem pusztán a memóriámra hagyatkozom: a folyóiratoknak van – kéziratos – repertóriuma,⁷ a napilap irodalmi rovatában közölt Tormay-írásokról pedig a szerkesztő, Kuncz Aladár levelezéskötetének egyik jegyzete tájékoztat.

A korszak nyilvánvalóan legértékesebb polgári irodalmi-kulturális folyóiratában, az *Erdélyi Helikon*ban éppúgy nem jelent meg Tormay-szöveg, mint a legmértvadász korabeli magyar marxista folyóiratban, a *Korunk*ban. A *Korunk* repertóriumát természetesen főleg becsületből ütöttem föl, hiszen a szerkesztők és az írók világnézete közötti szakadék eleve valószínűtlenné tette, hogy az előbbieket kézirattól könyörgő levelekkel bombázták volna Tormay Cécile-t. Az *Erdélyi Helikon*nal némileg más lehet a helyzet. Saját példánkban is tudhatjuk: számos oka lehet annak, hogy egy szerzőnek nem jelenik meg írása általa kedvelt folyóiratokban (például nincs kész kézirata, amikor éppen kérnek tőle). Tormayról azt is tudjuk, hogy 1920 után nagyon kevés eredeti szépirodalmi művet írt. Tény viszont, hogy az *Erdélyi Helikon* szerkesztői tudatosan (is) szervezték folyóiratuk anyagát, gyakran kértek írásokat magyarországi szerzőktől, s Tormayt is kapacitálhatták volna, hogy adjon nekik kéziratot. Az *Erdélyi Szépmíves Céh* és a *Helikon* eddig megjelent legrészletesebb dokumentációjában azonban Tormaynak írott levél nem szerepel, sem kéziratkérő, sem másféle; sőt, az írók nevét egyáltalán nem találjuk meg a kétkötetes munka névmutatójában.⁸ Eddig további, helikonistákkal kapcsolatos erdélyi levelezéskötetből sem került a kezembe ilyen adat. A folyóirat és az írók között egyébként egy bizonyos időszak-

ban lehetett – sőt, kellett hogy legyen – közvetlen kapcsolat. A Kuncz Aladárral – az *Erdélyi Helikon* egyik megalapozójával, aki Áprily Lajos Magyarországra települése után, 1929-től 1931-ben bekövetkezett haláláig a folyóirat szerkesztője is volt – foglalkozó irodalomban ennek szintén nem találtam nyomát, de most már bizonyos, hogy *A fekete kolostor* írója és Tormay ismerték egymást, sőt, Kuncz, mielőtt Erdélybe távozott volna, írt a *Napkeletbe*; amint az egyik alább idézendő forrásunkból kiderül, utolsó budapesti hónapjaiban még arról is szó volt, hogy a folyóiratnál fog dolgozni. Erre később visszatérünk még; most csak annyit: e kapcsolat lehet a magyarázata annak, hogy a szintén Kuncz által szerkesztett *Ellenzék*-mellékletnek Tormay Cécile a szerzője lett. Igaz, nem *rendszeres* szerzője: 1923 októberében folytatásokban közölték *Látomás egy templomban* című novelláját (*A megállt az óra* egyik szövegváltozatát), később csak egy fordításrészlete Assisi Szent Ferenc *Fiorettijéből* (1926. október 10.), és egy Beethoven-esszéje (1927. július 3.) jelent meg ott.⁹ A Kuncz-levelezés egyik darabjából kiderül, hogy a *Fekete kolostor* írója igyekezett tájékozódni a *Napkelet* erdélyi terjesztése ügyében. Úgy tűnik föl azonban, elsősorban azért, hogy a *Nyugat* Erdélybe juttatásának módját megtalálja. A cenzúra miatt mindkét esetben a magánutak mutatkoztak járhatóknak.¹⁰

A negyedik orgánus, a *Pásztortűz* című folyóirat szintén közölt Tormay-írásokat, s valószínűleg ezt is személyes kapcsolatból kell eredeztetnünk, az íróknak a folyóirat főszerkesztőjével, Reményik Sándorral való barátságából. A *Pásztortűz*ben öt prózai munkája jelent meg Tormaynak, négy novella és egy regényrészlet.¹¹ Ez a szám nem túl nagy ugyan, például nem egy klasszikus *Nyugatos* szerzőnek a folyóiratban való jelenlétéhez képest. Két dolog világosan következik belőle: az új erdélyi nemzedék – például éppen Kuncz inspirációjára – elsősorban a *Nyugat*ban kereste elődeit, de ebből nem következik az értékek erőszakos szembeállítására. Másrészt ezekből a közlésekből világossá válik, hogy Tormay

7 Mindhárom – a *Pásztortűz*, az *Erdélyi Helikon* és a *Korunk* repertóriuma – megtalálható az Országos Széchényi Könyvtár hírlapolvasójának szabadpolcán; összeállítójuk Galambos Ferenc.

8 *A Helikon és az Erdélyi Szépmíves Céh levelesládája (1924–1944)*. Közzéteszi: Marosi Ildikó. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1979, I–II. köt.

9 Kuncz Aladár: *Levelek (1907–1931)*. Sajtó alá rendezte: Jancsó

Eleménné Máthé-Szabó Magda. A jegyzeteket összeállította: Juhász András. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1982, 334. p.

10 Kuncz Aladár – Gellért Oszkárhoz. Kolozsvár, 1924. május 3. I. m., 53. p.

11 *Az utolsó dereglye*. 1924. II. köt., 215–216. p.; *A sorsfolyó*. 1925. 324–326. p.; *A síró ember meg a nevető ember*. 1931. 148–152. p.; *Az idegen*. 1932. 8–13.; 31 – 33. p.; *A hazatérő lovas*. 1934. 34–39. p. (Ez utóbbi a regényrészlet.)

Cécile-re Romániában nem vonatkozott eleve közlési tilalom. Máig nem lévén jó Tormay-bibliográfia, nem tudom megállapítani egyébként, hogy volt-e az utalt írások között egy is, amelyik a romániai magyar sajtóban jelent volna meg először. Több írásáról tudjuk, hogy legalábbis másodközlés (esetleg párhuzamos közlés), s én feltételezem, hogy a többi is az. (Ez egyébként logikus is: a magyarországi folyóiratok – legalábbis a főhatalomváltás után – nehezen, illetve kis példányszámban jutottak be Erdélybe, olvasóközönségük között alig volt átfedés.)

Van még egy adatunk, amiből látszik, hogy nem irodalmi lapok is közöltek – esetleg nem is ritkán – Tormay-szöveget. Kacsó Sándor 1927 őszén került Kolozsvárról a *Brassói Lapok* szerkesztőségébe. Amikor átnézte a megelőző számok irodalmi közleményeit, honi – erdélyi – dilettánsok, lokális, helyi amatőrök s Benedek Elek nevén kívül a Tormay Cécile-ét találta még ott. „*No, van itt szép feladat: becsempészni a lapba a rangosabb hazai magyar irodalmat!*” – vonta le Kacsó (emlékiratai tanúsága szerint) a következtetést.¹² A szövegben *nincs utalás arra*, hogy Tormayt íróként Kacsó egyébként hogyan ítéli meg; őt elsősorban az bosszantotta, hogy az irodalmi rovat jó része magyarországi lapokból kivágott, átvett anyag, ahelyett, hogy a kialakuló romániai magyar irodalmat pártfogolná. De az idézetből azt is hallani véljük – s Kacsó szemléletéből talán következik is ez –, hogy az írónőt a konzervatív(abb) tárcairodalom művelői közé sorolta a *Brassói Lapok* későbbi legendás főszerkesztője, s ha ebben egyedül lett volna, az adott helyen indokolta volna rokonszenvének hiányát (ezt irodalmi életműve teljes, publicisztikai munkássága részleges ismeretében jelenthetjük ki). Egyébként is tudjuk, hogy az erdélyi írásbeliség szervezői szemében a korszak egyik fontos célja az új léthelyzetet ábrázoló erdélyi magyar irodalom megszületése; e szempontból Tormaytól természetesen nem várhattak semmit. Van jóval későbbi forrásunk is arról, hogy az írónő-

hoz társítható vonulatot az „értékkörző”, nem pedig az újító irodalomba sorolták be. Az alábbi Kós Károly-idézet azért is tanulságos, mert nagyjából kiderül belőle, hogyan ítélték meg azokat az erdélyi kulturális folyóiratokat s a napilapmellékletet, amelyekről beszéltem.

Kós egy öregkori, Czine Mihálynak írott levelében a *Pásztortűz*et konzervatív-értékkörző, nem túl magas irodalmi nivót képviselő folyóiratként említi, amely koncepciójában a Tormay-féle magyarországi szerkesztői szemlélettel és az abból következő gyakorlattal volt rokon. A passzus egy Kuncz Aladár erdélyi szerepével foglalkozó nagyobb szövegrészből származik, előtte arról volt szó, hogy Kuncz és Hunyady Sándor az *Ellenzék* című napilap hívására települt haza Kolozsvárra az 1920-as évek elején, hogy segítsenek megújítani a korábban Kós szerint „ősdi” *Ellenzék*et.¹³ Az ötlet talán Bánffy Miklóstól származott, a cél pedig az volt, hogy a napilap „felvehesse a versenyt” „a haladó demokráciát és a józan erdélyi realitást képviselő” *Keleti Újság* című, Kolozsvár román megszállásának napján indult napilappal. (A két napilap egyébként hamarosan és részlegesen szerepet cserélt.) A három kolozsvári irodalmi fórum közül Kós természetesen az *Erdélyi Helikont* tartotta a legértékesebbnek (ebben igaza is volt), az *Ellenzék* Kuncz szerkesztette irodalmi mellékletét elég modernnek tekintette, szerinte az irodalmi rovat „méltóan képviselte a „Nyugat”-nak – Kuncz Aladár magasrendű szellemiségével és irodalmi kultúrájával, s Áprily transzszilvanizmusával kissé módosított – Kosztolányi–Babits-i (nem Móricz Zsigmond-i) ún. tiszta európaias szemléletét.” A *Pásztortűz*ről pedig, amely munkakapcsolatban állt a *Napkelettel*, ezt írja (nyilván a húszas-harmincas évek fordulójára utalva):

„A régi, immár 10 éves „Pásztortűz” szerény igényeket szerény eszközökkel kielégítő, haladó időben a maradandóságot szolgáló irodalmi szemle, mely alapítójának: Reményik Sándornak erdélyi látásán

12 Kacsó Sándor: *Fogy a virág, gyűl az iszap*. Magvető Könyvkiadó, Budapest 1985 (*Tények és Tanúk*), 56.

13 Van olyan vélemény, amely szerint Kuncz azért települt vissza Kolozsvárra, mert a Nyugatnál nem kapott olyan lehetőséget, amelyet elvárt volna. Ez azonban a folyóiratnál betöltött háború előtti szerepe és a háború utáni tekintélye miatt – szerintem – valószínűtlen. Móricz Zsigmond személyes, illetve családi okokat feltételez Kuncz döntése mögött, de legalább ennyire valószínű, hogy a szintén visszatelepülő és kultúrpolitikai szerepet vállaló Bánffy Miklós embereként került haza – Bethlen István koncepciójának értelmében. Idézem itt még

Láng Gusztáv véleményét is: „A [háború alatti franciaországi] fogás, láttuk, egy létmodellt alakít ki Kuncz tudatában, melynek lényege az értékhiány látszatában jelentkező új értékteremtés. Ezt a létmodellt – illetve az ehhez hasonlót – érezte társadalmi méretekben megvalósulónak a kisebbségi életformában; ez a létmodell és a belőle következő létértelmezés íratta meg vele – de azt is mondhatnám: íratta vele újra és át – az internáltság emlékeit mint ezek művészi totalizálását.” Láng Gusztáv: *Élet és utópia. A Kuncz-életmű kérdései*. In uő: *Kivándorló irodalom. Kísérletek*. Kom-Press–Korunk Baráti Társaság, Kolozsvár 1998 (Ariadné Könyvek), 69–70. p.

keresztül a Ravasz László–Tormai [sic!] Cecil-féle szemléletet képviselte. A konzerválásnak volt hűség munkatársa, s így nem volt és nem lehetett az új fiatal erdélyi irodalom fóruma.”¹⁴

Kós minősítése némileg egyszerűsítő, de most nem ez az érdekes, hanem az, hogy Tormayt tehát részben az értékörző konzervativizmus, részben a modernség képviselői közé sorozták, illetve az őt is közlő orgánumokat így minősítették. A két idézett szerzőnél nincs utalás arra, hogy az írónőt valamely szélsőjobboldali radikalizmus vagy az avas ókonzervativizmus megtestesítőjének tekintenék (ami 1945 után legalábbis Magyarországon nem volt ritka). Ennek ellentmondó állítást az erdélyi irodalom polgári képviselőitől eddig nem találtam. Elméletileg a marxista *Korunk* szerkesztői és szerzői minősíthették volna – talán minősítették is – így, de ott Tormayról – legalábbis a folyóirat repertóriumára szerint – nem jelent meg egyetlen önálló írás sem. Amit idézni tudok erről, az is inkább ódivatúnak, anakronisztikusnak tartja Tormay világát, mint radikálisnak. 1937-ből, az írónő halála évéből egyetlen rá vonatkozó utalást találtam a folyóiratban futólagos áttekintés nyomán; ez két-három hónappal a halála előtt jelent meg. A *Korunk* szerzőgárdája nem korlátozódott a romániai magyarokra, az említett hivatkozás Remenyik Zsigmondtól származik, aki Köhalmi Béla *Könyvek könyve* című vállalkozását (pontosabban annak második darabját; az első azonos című könyv még a világháború vége előtt jelent meg a szerkesztésében) kommentálja itt. E kiadványban vezető értelmiségiek, szellemi emberek, alkotók számoltak be legfontosabb olvasmányélményükről. A könyv Remenyik szerint „módfelett érdekes és szándéka ellenére, ha magát az írói mesterséget nem is, de a mesterség gyakorlóit gyanúsán dehonesztáló gyűjtemény.”¹⁵ Ugyanis a kötetben szerepel a megkérdoztetek által méltányolt írók népszerűségi statisztikája is, s Remenyiket roppant elkedvetleníti a világirodalom nagy alkotóinak háttérbe szorulása a korszak sikerírói mögött. Ennek szemléletes példája, hogy Tormay Cécile-re éppen annyian hivatkoznak meghatározó olvasmányélményük írójaként, mint Valéryre, Villonra, Voltaire-re, Rabelais-ra, Hegelre s így tovább. Igaz, Remenyik azt is problematikusnak találja, hogy „a Biblia ugyanannyi író eszmé-

nyeinek kialakulására volt végzetes hatással, mint Jókai összegyűjtött vagy részleges munkái”,¹⁶ hogy Marxot éppen annyian említik, mint Tamási Áront, Freudot pedig kevesebben, mint Szabó Dezsőt. Nem érdektelen ugyanakkor, hogy a szigorúan osztályharcos *Korunk* jegyzetírója nem utal arra, hogy Tormay Cécile-t kurzusírónak tartaná. Azért is feltűnő ez, mert ugyanebben az évfolyamban Hatvany Lajos a par excellence humanistát, Schöpflin Aladárt parentálja el, mint aki beadta a derekát az uralkodó rezsimnek. Több mint tizenöt évvel később szinte mindegy már, hogy Tormay írta a *Bujdosó* könyvet.

Itt már elérkeztünk Tormay Cécile erdélyi recepciójához és személyes kapcsolataihoz. Ezt a romániai magyar irodalomtörténet szakírói eddig nem pertraktálták, a tárgyhoz tartozó dokumentumkötetekben az írónő neve alig-alig tűnik föl. Valamiféle kapcsolat viszont már csak azért is eleve feltételezhető volt, mert köztudott, hogy Tormay Cécile folyóirata, a *Napkelet* helyet adott az erdélyi magyar szerzőknek.

A két, itt számba jöhető lehetséges támpont tehát Tormay műveinek erdélyi recepciója, illetve személyes kapcsolatai erdélyi írókkal. Ez a kettő gyakorlatilag szétválaszthatatlan – nagyrészt azok írtak Tormayról, akikkel személyes kapcsolatban is állt. S mindez összefügg utolsó vizsgált tárggyammal, a *Napkelet* és a romániai magyar irodalom kapcsolataival, illetve az erdélyiek írásaival a folyóiratban, és az erdélyi írókról ott közölt irodalommal.

Ha belemélyedünk a szakirodalomba, azt látjuk, hogy azok a konzervatívnak tekinthető magyarországi irodalomtörténészek, akik Tormay munkásságát nagyra értékelték, tulajdonképpen első, a modernitáshoz köthető művei alapján ítélték meg őt. A húszas éveknek a modernitáshoz kapcsolódó erdélyi írói viszont jobbra nem is e korai munkák, nem is például a *Bujdosó* könyv alapján teszik ezt, hanem Tormaynak az első világháború utáni *társadalmi tevékenysége* alapján, amit – tehát a keresztény nemzeti jelleget – konzervatívnak tekintették, és kevesen gondolták azt, hogy tanulni lehet belőle. Valószínű, hogy a konszolidáció idején ez a nézet általánosnak mondható. Erre következtetek a nem túlságosan bőséges erdélyi recepció egy-két fontos, s idézendő írásából is. A két világháború közötti erdélyi eszmélet történet döntő áramlata volt az a filozófiai és teoló-

14 Kós Károly levelezése Czine Mihállyal. A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága – Anyanyelvi Konferencia, Budapest 2000, 97–98. p.

15 Remenyik Zsigmond: *Az írók és olvasmányaik*. *Korunk*, 1937., 147. p.

16 Uo., 148. p.

giai megalapozású, etikaközpontú protestáns elméleti irodalom, amely a Böhm Károly-féle filozófiai iskolában gyökerezett, Tavasz Sándor, Varga Béla és Makkai Sándor munkásságában érte el tetőpontját, s amelynek akkor egyik legismertebb darabja Makkai Sándor, a református püspök *Magunk revíziója* című tanulmánya volt – ez a munka többek között szigorú önvizsgálatra s például a nemzeti tudat ballasztjainak elutasítására hívta föl olvasóit, Ady-könyve pedig utóbb jelentős fordulatot idézett elő a költő megítélésében éppen a keresztény középosztály körében. Erről lejjebb még találunk egy Reményik-idézetet.

De lássuk az erdélyi Tormay-recepciót. *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája* vonatkozó kötetéből¹⁷ látható, hogy a néhány, 1918/1919-től 1940-ig Erdélyben megjelent vagy erdélyi írótól származó, róla szóló írás több mint a felét az író halála után, 1937-ben írt nekrológok teszik ki, ezek felét pedig két, vele személyes kapcsolatban álló vagy levelezőviszonyban lévő alkotó – Reményik Sándor és Berde Mária – írta, s még világosabb, hogy Tormaynak egyetlen könyvéről jelent meg kritika: történelmi regénytrilógiájának első darabjáról – legalábbis a romániai magyar sajtónak azon, irodalomtörténeti szempontból fontosabbik részében, amelyet a bibliográfia készítői átnéztek.¹⁸

A két, az író mellett mindvégig kitartó s róla több alkalommal publikáló erdélyi íróbarát: Berde Mária és Reményik Sándor. Mindketten még a politikai fordulat előtt írták róla első cikküket, Berde kettőt is a budapesti *Protestáns Szemlébe*, amelyekben biztos kézzel emeli ki Tormay első három fontos művének értékeit. Berde 1916-ban *A régi házról*, két évvel később a *Viaszfigurákról* és az akkor második kiadásban megjelent *Emberek a kövek között*ről írt nagyon elismerően.¹⁹ Reményik Sándor 1918 fordulatot hozó őszét megelőzően, a *Viaszfigurák* megjelenésekor – s a két első regény ismeretében – klasszikusnak minősítette az írónt: „[...] Tormay Cécile irodalmunkban

egészen rendkívüli, hisszük: már ma klasszikus értéket jelent.”²⁰ Berde Tormayhoz hasonlóan az első világháború előtt kiugró tehetséggel debütáló alkotók egyike volt, kritikáiból s nekrológiáiból kitetszően rokon léleknek is érezhette a budapesti írónt, személyes kapcsolatuk azonban esetleg levelekre és egyetlenegy – a harmincas években történt – személyes találkozásra korlátozódott. A Reményikkel való első találkozás a húszas évek elején történt; kapcsolatuk kezdetét azonban már a *Bujdosó könyv* első kötete dokumentálta. Tormay 1918 decemberében közreadott egy cikket az egyik budapesti napilapban az írói felelősségről, illetve az ország megszállása idején hallgató írókról,²¹ s másnap az ekkor már Végvári néven irredenta verseket író Reményik levélben kereste meg őt Kolozsvárról. Tormay a hivatkozott cikket, a Kolozsvárról érkezett levélre adott reflexióit – „... olyan volt, mint a háborúban, ha megjött holt híre egy elesett rokonnak, és amikor már eltemették, megjött utolsó levele” – s magát a levelet beillesztette könyvébe.²² Olvassunk bele: átélhetővé teszi a hangulatot, amelyre a barátság alapozódhatott:

„Most olvastam Az Újság vasárnapi számában írott *Ébredjete!* című cikkét. Le nem írhatom, mit éreztem e cikk hatása alatt, és mégis úgy érzem, kell most írnom. Minden szó a szívembe vágódott a maga rettentő, metsző igazságával. Ez a hang, ez a keserű kemény beszéd úgy kell, mint az éhen halónak a falat kenyér; mint a vízbefülőnek az utolsó szalmaszál. Ez kell: a magyar önértet, öntudat hirdetése egy olyan világban, amelynek minden nemzete tajtézik a sovínizmustól, csak mi, magyarok hirdetjük a nemzetköziség, a mások előtt való megalázkodás, a mindenbe belenyugvás és mindennel megbékülés elvét – ó, sokkal túl azon a határon, amelyig nyomorult helyzetünk elmenni kényszerít! [...]

Erdély nyomorult földjéről, Kolozsvár megszállásának előestéjén írom e sorokat. És kérem, ne hagyjon el továbbra sem bennünket, szegény magyarokat.

17 Botka Ferenc–Vargha Kálmán: *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1905–1945. Személyi rész II. L–Zs.* A szerkesztésben részt vett: Szerb Antalné. Akadémiai Kiadó, Budapest 1989 (A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 7.), 602–605. p.

18 Emlékeztetnem kell az olvasót arra, hogy a korszak erdélyi napilapjai közül egyiknek sem készült el a repertórium, az esetleges ottani recepcióról tehát nem tudok beszámolni. Magam a legfontosabb napilapok közül, ha nem is módszeresen, sokszor böngésztem a kolozsvári Keleti Újság és az ugyanott megjelenő Ellenzék, illetve a Brassói Lapok évfolyamait. Korábbi, másra irányuló kutatásaim során nem emlékszem, hogy találok volna Tormay nevével. E vonatkozásban számításba jöhet még a nagyváradi Erdélyi Lapok.

19 *Protestáns Szemle*, 1916. 496–498. p.; 1918. 322–328. p.

20 Reményik Sándor: *Viaszfigurák*. In uő: *Kézszerítés. Írók, művek, viták 1918–1941*. I. m., 364. p. Az írás eredetileg az Új Erdély 1918. 11. számában jelent meg.

21 A *Bujdosó könyv* első kötetében is idézett írásról van szó: Tormay Czeczile: *Ébredjete!* Az Újság, 1918. december 22., 4. p.

22 Reményik levele 1918. december 23-i keltezésű. Tehát az Újság 22-i száma még aznap vagy legkésőbb másnap megérkezett Kolozsvárra, illetve kapható volt ott. Reményik levele egy nappal azelőtt íródott, hogy a román hadsereg bevonult a városba. *Bujdosó könyv. Feljegyzések 1918–1919-ből. Az „Őszirózsás forradalom”*. I. m., 283–285. p.

Írjon nekünk! – Minden könyvét, minden írását úgy fogadjuk, mint börtön rabja a napvilágot. Mert meglehet, hogy politikailag széthullunk, hogy államilag darabokra tépnek a reánk dühödtt farkasnemzetek, de nincs a gyulafehérvári gyűlésnek olyan törvénye, és nincs a nagyszombati kormányzótanácsnak annyi hatalma, s az oláh impériumnak annyi szuronya, hogy kitörölhetné vagy kivakarhatná a lelkünkéből a Tormay Cécile tolla nyomát. És amíg a magyar szellem el nem pusztul, addig örök a feltámadás reménye.”

Ez az egyik szál Tormay és néhány erdélyi alkotó kapcsolatának értelmezéséhez: a megszállás elleni tiltakozás. A másik a nők társadalmi szerepe, illetve az ebben bekövetkezett vagy várható fordulat, amely Berde írásaiban, Gulácsy Irén és Szentmihályiné Szabó Mária nekrológaiban is szemlélhető. Állást kellene viszont foglalnunk abban a kérdésben, hogy hogyan fogadták Erdélyben a *Bujdosó könyvet*, amely valamiképpen megalapozta Tormay két világháború közötti szerepét. A *Bujdosó könyv* kultusz-könyvvé vált, talán tömegkönyvvé is, jó lenne hát tudnunk, hogy mennyiben járult hozzá az író erdélyi megítéléséhez. Ennek írott, illetve nyomtatott nyoma alig van – a részismeretekből viszont következtetnünk kellene az egészre. Amikor a *Bujdosó könyvről* beszélek, az első, az „őszirózsás forradalom”-ról szóló kötetre gondolok, az ennek eszmevilágához való viszony lehetett polémia tárgya: a második kötetben tárgyalt proletárdiktatúrát annak haszonélvezőin kívül mindenki elutasította, az októberizmust viszont kezdetben nem; ebben összekapcsolód(hat)ott a függetlenségi hagyomány és a korabeli szabadságelméletek jó része, s számításba jöhet az is, hogy a Tisza-kormányok idején az ellenzéki, részben protestáns területek választóival szemben a kormányok a nemzeti kisebbségek szavazataira támaszkodhattak. A jelentősebb erdélyi írók, vagy inkább a legfontosabb írócsoportnak, az *Erdélyi Helikon* tagjainak kalkulálható véleményén kívül a magamét is kénytelen vagyok ismertetni, megpróbálva ügyelni a kettő elválasztására. Szerintem a *Bujdosó könyv* éppen arra alkalmatlan, aminek annak idején s talán most, az ezredfordulón is a népszerűségét köszönhette: hogy megtudjuk belőle, mi is történt a Károlyi- és a Berinkey-kormány hónapjai alatt. Az valószínű, hogy Tormay valóban kezdettől fogva szemben állt az úgynevezett forradalommal és az új kormányokkal. De könyvéből az derül ki, hogy ez az ő köreiből általános volt – noha éppen „jobb-

oldali, ellenforradalmi” forrásokból (például Gratz Gusztáv és Bánffy Miklós műveiből) tudjuk, hogy ez nem igaz; Károlynak kezdetben – igaz, rövid ideig – nagy tömegtámogatottsága volt.

A *Bujdosó könyvnek* azt az állítólagos szuggesztivitását, amelyet az ellenforradalmat, általában a fehér ideológiát elutasító, „jobboldalinak” egyáltalán nem nevezhető alkotók közül is többen megtapasztaltak – lásd például a Grendel Lajos által mondottakat nemrégiben megjelent irodalomtörténetében –, én nem éreztem; az valószínűleg azokra hat inkább, akik a kommunista üdvtörténet után e könyvből kapnak *először* új (vagy rendszerezett) ismereteket 1918–1919-ről. Én éppen azt találom feltűnőnek, hogy szinte mindegyik, általam ismert úgynevezett „jobboldali”, fehér, ellenforradalmi memoár és napló jóval árnyaltabb, a társadalmi folyamatokat objektívabban értékelő, tárgyyszerűbb képet nyújt a megtörténteiről, mint Tormay Cécile könyve. Általában is súlyos problémának tartom, hogy társadalmi jelenségeket az azokban legtöbbször tájékozatlan írók munkáiból nyert információk révén ismerünk meg, illetve ezek alapján alkotunk véleményt róluk; Tormaynál különösen bosszantó a sok, a pesti pletykákból átvett, információérték nélküli, nemegyszer könnyen cáfolható „adat”; jelzem, az író nem is állítja, hogy tudományos forrásokból merített volna, magából a könyv szövegéből derül ki, hogy sokszor hallomásból nyerte ismereteit. (Így a könyv – szerintem – két korszakban és két irányban is képes dezinformálni: az „őszirózsás forradalom” minősítésében olyan arányban van jelen valamilyen (lehet, hogy szándékolta, kimódolta) iskolás (ál?)naivitás, hogy az még a helytálló ítéleteket is komolytalanná teheti sokak szemében. Amellett, hogy sok ellenforradalmár sokkal többet látta a valós folyamatokból, mint Tormay, az is fontos, hogy a Károlyi-kormány két minisztere – Garami és Jászi – ugyanolyan szigorú bírálatot adott a társadalmi mozgásokban részt vett tömegekről, s néhány prominens „forradalmárról” név szerint is, mint a „fehérek”. (Sőt, adott esetben nyelvtanilag is drasztikusabban fejezték ki magukat. Jászi Oszkár például a miniszterelnökség – Károlyi – sajtófőnökét „analfabéta strici”-nek nevezte; ilyet Tormay, gondolom, egy világért le nem írt volna.) Én azt is problémának tartom, hogy a *Bujdosó könyv* az eseményeket azonnal rögzítő és azokra frissen reagáló naplónak van álcázva, viszont a filológiai kutatás bebizonyította, hogy az eredeti följegyzések a következő évek

során jócskán kiegészültek. Kollarits Krisztina hívta föl a figyelmet arra, hogy a könyv az ország külpolitikai érdekeit is szolgáltni kívánta – ez más megközelítést követel meg; engem most az érdekel, hogy a belső egység szempontjából és Erdélyből nézve mi lehetett a jelentősége.

Mint hogy hivatkozásokat erre alig találtam, e hiányból kell kiindulnom, bármilyen spekulatívnak tűnhet föl, amit mondandó vagyok. Feltételeznem kell, hogy a könyvet vagy *nem ismerték* – illetve kevesen ismerték²³ –, vagy nem tartották jelentékenynek. Ha mégis ismerték, akkor – az Erdélyben meghatározóvá váló eszmei irányvonalak (lásd az említett filozófiai iskola eredményeit és a transzszilvanizmust) alapján – valószínű, hogy a húszas évek második felében irodalmi értékétől függetlenül *már* nem találták aktuálisnak. Tartalmilag viszont aligha érthettek egyet vele.

Amellett, hogy kevesen ismerhették, szól: nem találtam nyomát annak, hogy a könyvet Erdélyben lehetett volna kapni – nem is valószínű, tekintettel a románok benne tükröződő megítélésére. Tudomásom szerint az erdélyi októbrista sajtó – volt ilyen, még a húszas évek elején is – sem pertraktálta a munkát (eddig adataim szerint), noha megtehetette volna. Az új erdélyi irodalom jelentősebb alkotói a *Nyugat* néhány nagyja követőjének tekintették magukat, kedvenceik némelyikét, Adyt, Móriczot és Szabó Dezsőt közvetett utalások szerint Tormay destruktívnek minősítette, amiért is Erdélyben sokan egyetértettek – vagy egyetértettek volna, ha ismerik – Szabó Dezső véleményével, aki a maga sajátos modorában afféle teuton kékharisnyának minősítette Tormayt, „nyers ős turáni káromkodás, akinek a pszichéje minden csücskében abszolúte német, [...] akinek az írásaihoz képest az *Óh du, lieber Augustin*.”²⁴

Feltételezésemet az támasztja alá, hogy az októbrista eszmék Erdélyben *nem úgy* buktak el, mint Magyarországon. Erdélyben nem volt proletárdiktatúra, nem volt vörösteror és fehérterror, a román megszállás idején a Károlyi-kormány által kinevezett főispánok és kormánybiztosok a helyükön maradtak, őket internálták, majd állították hadbíróság elé a románok;

például Paál Árpádot, az Udvarhely megyei alispánt, és Apáthy Istvánt, az erdélyi főkormánybiztosot. Itt tehát a Károlyiékra itthon hangoztatott összeesküvés-elmélet – súlyosbítva azzal, hogy az őszirózsás forradalom vezetői átadták a hatalmat a proletárdiktatúrának, föl sem merülhetett. Bizonyára itt is sokan kritikával illették a kormányt, de ez aligha érintette a függetlenségi és esetleg a radikális párt eszméit, ugyanis az erdélyi magyar politikát részben az 1918 őszen is aktív erők szervezték meg, s ők mozdították ki a magyarságot a passzív ellenállásból, főként a Kós Károly, Zágonyi István és Paál Árpád által írt s közös kiadványban megjelent három röpirattal, amely Kós szövege alapján *Kiáltó szó* címmel vált ismertté. Az erdélyi szellemi élet kibontakozásában szerepe volt a Kolozsvárra menekült polgári emigrációnak, s magának a par excellence erdélyi ideológiának, a transzszilvanizmusnak az alapjai egybeesnek Jászi a trianoni Magyarországon – többek között Tormay Cécile által is – kárhoztatott keleti Svájc elgondolásával, a kantonrendszerrel, az önkormányzatiság egész hagyományával. Az erdélyi magyar párt konzervatívok és 1918 őszi radikálisok együttműködésével jött létre, programnyilatkozatában az általános titkos választójogot követelte, amelyet Magyarországon csak 1920-ban alkalmaztak, aztán megszüntették. Maga az erdélyi világ ekkor (is) liberálisabb, mint az akkori magyarországi – véleményem szerint azért is, mert az erdélyi magyar protestantizmus – s részben a magyarországi is – az itthoni úgynevezett keresztény kurzust katolikus kurzusnak tekintette. Az is fontos, hogy az erdélyi magyar politika nagyon fontosnak tartotta a magyar zsidóságnak a nemzeti közösségen belüli megtartását – Tormaynak az ezzel kapcsolatos, legalábbis a *Bujdosó* könyvben megjelenő nézeteit csak mint ellenpropagandát lehetett volna értékelni. Romániában csak 1937-ben tiltották be a szabadkőművességet – az erdélyi magyar írók közül sokan szabadkőművesek voltak – maga az egész intézmény döntően magyar, zsidó és német volt Erdélyben –, köztük olyan székely parasztok, mint Tamási Áron. A határok fölötti lehetséges (magyar-magyar) együttműködési formák megteremtése mel-

23 Nem találtam adatot arra, és az erdélyi cenzúravizonyok ismeretében nem is feltételezhető, hogy a *Bujdosó* könyvet Erdélyben terjesztették volna; oda valószínűleg csak szellemi dugárúként juthatott el. A húszas években Magyarországra települő Mihály László írja Tormay-nekrológiájában, hogy még odahaza került hozzá a könyv egyik, „kéz a kézről zárandokló és bujdosó példánya”. Mihály László: *Örök hűséggel...* Napkelet, 1937. 338. p.

24 Szabó Dezső: *Levél Tormay Szélszínnek*. In uő: *A magyar káosz. Pamfletek*. Válogatta, szerkesztette, sajtó alá rendezte és az előszót írta: Nagy Péter. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1990, 45. p. Szabó Dezső hatása Erdélyben végig kimutatható, sőt, a harmincas évek társadalomkutatói nevét zászlajukra tűzték. Ez a hatás nem volt mentes az ütközésektől, például Tamási Áron első regényét az „orbánhegyi remete” szabályosan kivégezte, az emiatt kirobant vitában pedig minősíthetetlen hangon támadta meg Benedek Elek.

lett volt bizonyos dokumentálható távolságtartás is, amit éppen a témánk szempontjából kulcsszereplő Reményik Sándor, Tormay őszinte híve egyik Magyarországról haza, Erdélybe küldött levelével illusztrálhatunk. Reményik szemléletében a korabeli erdélyi irodalom fő vonalához képest – s részben esz-közeit tekintve is – konzervatív. Ez a konzervativizmus viszont modern a magyarországi hivatalos irodalomhoz képest. A levélrészlet így szól:

„Hogy mennyire összetartozunk mi erdélyiek és milyen egészen más világ sok tekintetben ez az itteni: azt most volt alkalmam különösen tapasztalni azzal a hajszával kapcsolatban, melyet bizonyos itteni hivatalos irodalmi körök folytatnak a mi püspökünk, Makkai Sándor ellen az Ady-könyve miatt, melynek egy-két fejezetét neked is volt alkalmad hallani annak idején. A Budapesti Hírlap pünkösdi számában Szász Károly, a Kisfaludy Társaság egyik oszlopos tagja, vad és brutális hangú kirohanást intézett ellene, vádolván őt destrukcióval, „vörös” gondolatokkal és hasonló jókkal. A megértés, elnézés, nyugodt, elfogulatlan ítékezés, az „emberi szempontok” méltányolása, mindez ismeretlen fogalom az itteni nagyfejűek előtt. Szegény Adyt Erdély értette meg először teljesen és igazán, és Makkai személyében Erdélyt bántják most miatta. Hanem én megfeleltem nekik Erdély és az erdélyi szellem nevében [...]”²⁵

Ugyanennek az ellenállásnak a Tormay–Reményik viszonyban nincs semmi nyoma. Mielőtt azonban erre rátérnék, lássunk egy másik Reményik-idézetet, ugyanazt, amit más kontextusban Kollarits Krisztina is idézett már, s amelyből a *Bujdosó könyv* erdélyi fogadtatására is következtethetünk. Reményik ugyanis

védetni kényszerül a munkát: „Ezzel a könyvvel sokat vitáztak, gáncsolták is. Itthon Erdélyben is komoly, erős magyarok is bírálták. Különösen évek múltával. Elmondták róla, hogy egyoldalú, elfogult, sőt gyűlölködő, hogy osztályöntudat és pártszenvedély beszél és harsog belőle. Szemére hányták, hogy nem lebeg a művész köteles magasságában az események felett, hogy az ő egész élménye, egyáltalában a forradalom és vörös uralom élménye és szenvedései kicsodák voltak a háború, a foglyok, az internáltak, a vakok, bénák, nyomorultak millióinak négyesztendő szenvedéseire képest? A parlamenti pince és a Duna 1919-es titkai kicsodák a verduni erődök hullapiramisaihoz képest? Akik így beszéltek, egy kicsit eltévesztették a mértéket. Bizonyos, hogy a Bujdosó könyv nem a liberalizmus kátéja abban a tradicionális értelemben, ahogyan a múlt század második fele hitt benne és gyakorolta, abban az új értelemben sem, ahogyan azt az erdélyi sors számunkra diktálja. [...] Tormay Cécile szentül hisz abban, hogy a háborúban elcsigázott nemzeti erőknél felelőtlen és gonosz tüzekkel játszó elemek, őrlő belső férgek adták meg a „kegyelemdföjést”. Ez a hite az ő igazolása. [...] „Tévedéseim a kor tévedéseinek tükröi” – írta ő maga. Ez a becsületes vallomás lesz mindenkor a művész felmentő ítéletének alapja a történelem előtt.”²⁶

Mindez nem változtat azon a tényen, hogy Tormay Cécile-nek hívei, sőt rajongói voltak Erdélyben.²⁷ Ez eredhetett korai művei sikeréből, feltételezhető – a nekrológot írók által emlegetett – személyes varázsából, segítőkészségéből, illetve abból, hogy sokat tett az erdélyi magyar íróknak a magyarországi magyar sajtóban való jelenléteért. Ez tükröződik a *Napkeletben*

25 Reményik Sándor – Lám Bélához. Pécs, 1927. június 23. In *Lám Béla levelezése Áprily Lajossal, Mannsberg Arvéddal, Olosz Lajossal és Reményik Sándorral*. Összeállította: Hantz Lám Irén. Kolozsvár 2005 [Stúdium], 36. p.

26 Reményik Sándor: *Út a nagy regény felé*. In uő *Kézsorítás. Írók, művek, viták 1918–1941*. I. m., 365–366. p.

27 Továbbá számosan olyanok, akik hűvös, elegáns tisztelettel emlékeztek meg róla. Hankiss János első Tormayról szóló könyvecskéjét – annak a sorozatnak más darabjaival együtt, amelyben megjelent – néhány sorban ismerteti az Erdélyi Helikon is (Kovács László, 1928. 631–632. p.), az Erdélyi Irodalmi Szemle is (J. E. [valószínűleg Jancsó Elemér], 1929. 143. p.). Még érdekesebb, hogy a *Napkeletnek* az író halála után megjelent emlékszáma az akkori viszonyok szerint baloldali – polgári liberális/radikális, illetve a szociáldemokráciával rokonszenvező – Szenczei László egyetlen kritikai megjegyzés nélkül mutatja be:

„A NAPKELET

Tormay Cecile-számában a *Napkelet* körének minden jelentősebb írója és kritikusa megszólal és meleg szavakkal emlékezik meg az elhunyt írónőről. Kállay Miklós az író irodalmi, művészi és

nemzetpolitikai jelentőségével foglalkozik. Igazi költő volt, nemcsak irodalmi működésében, hanem legegyszerűbb írásos megnyilatkozásában is. A századelő írói szárnypórgálatásaitól utolsó nagy művéig, melyet már nem fejezhetett be, mindig európai magasságú és nemzetiesen magyart alkotott. Horváth János az elhunyt író pályafutását értékeli. Első novellásköteteiben valami poétikus és mitikus hang uralkodik, szívesen vonatkoztatja el magát a realistól, a múltat idézi és szalonszerelmi történeteket sző. Az igazi nagy meglepetést két első regényével keltette. Az *Emberek a kövek között* és *A régi ház* egy csapásra a legnagyobb íróink közé emelte, oly magas és előkelő színvonalra, melyet egyetlen későbbi művében sem hagyott el többé. Utolsó nagy regénye, az *Ősi küldött* a magyar középkor legválságosabb korszakában játszódik, melyet élő és eszményi magyar figurákkal népesít be.” Szenczei egyébként nem arról volt híres, hogy kritikai észrevételeit elhallgatta volna. Nyíltan náciellenes volt, a most idézett *Magyar folyóiratszemplét* követő *Francia folyóiratszemplé*ben rögtön egy olyan francia cikket ismertet, amely Heidegger a hitlerizmus előtt való behódolását bírálja. Szenczei László: *Magyar folyóiratszemplé*. Erdélyi Helikon, 1937. 6. szám, 465. p.

1937-ben erdélyiek által írt nekrológokból. A *Napkelet*-emlékszámokban és a következő számban hét erdélyi, illetve erdélyi származású író szerepel. Ott van közöttük – természetesen – Reményik és Berde is. Ketten, az irodalomtörténész és kolozsvári egyetemi tanár Kristóf György és a prózaíró-szerkesztő Gyallay Domokos az erdélyi irodalom viszonylag kisszámú konzervatív vonulatához tartoznak, Szentmihályiné Szabó Mária a Magyarországra áttelepült nőírókat képviseli, Mihály László a fiatal erdélyi írónemzedék tulajdonképpen népinek tekintett csoportjából származik, de korán szintén Magyarországra költözött, és a *Napkelet*-nél dolgozott. Sok erdélyi személyiség Tormay-képét tükrözik Kristóf György emléksorai:

„Szemben lennem” Tormay Cecillel

A XVII. századi követjelentések nyelvén szólva, szemben lennem Tormay Cecillel egyetlenegyszer adódott kedves alkalom. Boldog voltam, hogy köszönhettem élő szóval az Emberek a kövek között, A régi ház és a Viaszfigurák kiváló szerzőjét és szerkesztőjét annak a folyóiratnak, a Napkeletnek, amelyik elsőül kezdte rendszeres figyelemben részesíteni az erdélyi írókat és irodalmat.

Szemben léteimkor is legott irodalomról, irodalompolitikáról eredt meg a szó. Természetesen főként erdélyi vonatkozásban.

Meglepett, hogy mily alapos és biztos az ő személyes, maga szerzte erdélyi irodalom-ismerete, mily tisztán látja és ítéli meg az erdélyi irodalmi élet megmozdulásait, alkotásait. És még egy: a meleg szeretet minden jóra igyekvésünk és az őszinte elismerés minden irodalmi sikerünk és értékünk iránt.

Egyik legigazabb barátunkat, patrónánkat vesztettük el Tormay Cécile-ben.

Kolozsvár 1937. május 14.

Kristóf György²⁸

Mihály László arról emlékezik meg, hogy amikor Magyarországra érkezett (hogy megtelepedjen itt), Tormay sietett azonnal a segítségére, munkát is ő szerzett neki,²⁹ Gulácsy Irén szimbolikus értékűnek látott első találkozásukat eleveníti föl,³⁰

Szentmihályiné Szabó Mária – aki az 1918-as fordulat előtt szintén ismerte már az első két Tormay-regényt és a *Viaszfigurákat* – szintén arról ír, hogy amikor Magyarországra érkezett, Tormay milyen figyelmesen, a legapróbb részletekre kiterjedően kezdte megszerkeszteni – illetve segítette újraírni – az ő első regényét.³¹ Gyallayt idéztük már. Reményik szinte tanulmányértékű szövege az első Tormay-könyvek értékeit elemzi röviden. Megkerülhetetlen, amit a magyarrá válásnak *A régi házban* olvasható kulcsjelenetéhez fűz: „*Micsoda hallatlan igazolásunk ez nekünk, micsoda hallatlan művészi erővel ábrázolt igazsága annak a ma eléggé nem hangoztatható tételnek: a nemzethez tartozásnak nincs más értéke, mint az érzés, a lélek, az akarat, az alkalmazkodni tudás és az önkéntes beleolvadás a nemzet életébe. Ez az igazság kiáltó, zengő cáfolata minden divatos fajelméletnek, minden természetre és vérre alapított örületnek!*”³² Berdet az töltötte el elégtétellel, hogy Tormay emléke körül valamiféle közmegegyezést látott kialakulni – „*Azokban, akik hisznek még embert emberrel összebékítő gondolatokban, mélységes elnyugvást, elégtételt váltott ki az egyöntetű tiszteletadás, mellyel a magyar szellemélet irányadó tényezői meghajoltak Tormay Cecile ravatala előtt*” – írásának legfontosabb állítása viszont az, hogy a romániai magyar irodalom első lépései idején Tormay volt, aki azonnal felajánlotta folyóiratát az erdélyi szerzők számára, aki a visszautasítások, „*vállvergetések, kibeszélések*” közepette „*feltételes módok nélkül nyitott ajtót az erdélyieknek. Pedig nagyobb művész volt, mint oly sokan az igényesek közül*”. Emlékszünk, Berde Mária az elsők között ismerte föl Tormay korai prózájának értékeit. Most mégis elsősorban az író „*emberi beállítottsága*” előtt hajolt meg.³³ Berde – amint Reményik is – a *Pásztortűz*-be is írt egy nekrológot, ennek (is) az a jellemzője, hogy mindenféle mitizálás, „*köteles*” tiszteletadás nélkül mutat rá Tormay rokonszenves emberi vonásaira, miközben nem állítja, hogy az író tévedhetetlen lett volna.³⁴ Fontos a *Pásztortűz* másik emlékcikke is: Reményik egyszerre emlékezik meg két, ideológiai téren egymástól oly messze álló alkotóról, mint Juhász Gyula – és Tormay,³⁵ akit

28 Kristóf György: „Szemben lennem” Tormay Cecillel. *Napkelet*, 1937. 357. p.

29 Mihály László: *Örök hűséggel...* I. m.

30 Gulácsy Irén: *A zenélő óra megszólal*. *Napkelet*, 1937. 318. p.

31 Szentmihályiné Szabó Mária: *Tormay Cecile – az írótestvér*. *Napkelet*, 1937. 329–331. p.

32 Reményik Sándor: *Tormay Cecile*. *Napkelet*, 1937. 354. p.

33 R. Berde Mária: *Erdő mélyének soha nem hervadó örökzöldjéből...* *Napkelet*, 1937, 356–357. p.

34 Berde Mária: *Koszorú helyett Tormay Cécilének*. *Pásztortűz*, 1937. 144–145. p.

35 Reményik Sándor: *Két csapás*. *Pásztortűz*, 1937. 140–141. p.

„valaha élt legnagyobb nőíróknak”-nak nevez. Föltűnő, hogy a feltételezhető nézeteltérések dacára egy közös generáció legalábbis hasonló világgépű művészeinek tekinti őket:

„Az én ifjúságomban már nagyon együtt vannak. Mindkettőjük alakja teljesen hozzátartozik a század eleji nagy modern magyar irodalmi föllendüléshez, a közvetlenül előttem járó nemzedékhez, amelytől tudatosan, de inkább öntudatlanul formaképző erőt tanultam. Mindketten az Ady-nemzedék tagjai, s ahogy viszonyulnak Adyhoz és az ő forradalmához, az is meghatározza őket. [...] Tormay sohasem tartozik a Nyugathoz, ellenkezőleg, szinte mereven és nagyon öntudatosan áll a maga külön modern prózai stílművészetével, impresszionista-szimbolista saját magatartásával, szemben az Ady-táborral, Ady mély értékeinek elismeréséhez későn jut el, Ady halálakor Naplójába, a Bujdosó könyvbe megértő, részvételtjes, de még mindig idegenkedő szavakat is jegyez, ugyanúgy Kaffka Margitról, nagy asszony-írótlársáról is. Később, a Napkelet folyóiratban mintha egyenesen a Nyugat ellenképét akarná felrajzolni a magyar égre. Mégis szorosan és kikerülhetetlenül kapcsolódik művészete a századelő formaforradalmához. Bennem pedig egyforma szépséggel zengenek A régi ház ötvösmondatai és Juhász Gyula nemes veretű verssorai.”³⁶

Föltehető, hogy a *Napkelet* erdélyi publikációnak jelentékeny hányada Reményik révén érkezett Budapestre, vagy legalábbis az, hogy az erdélyi írók jó része és a *Napkelet* kapcsolata ezen a szálon alakult ki vagy erősödött meg – nemcsak a két szerkesztő, hanem a két orgánus között is volt együttműködés. A *Napkelet* mindegyik évfolyamában több romániai magyar szerző szerepel; a konzervatívabb eszközöket használó írók talán nagyobb arányban vannak benne, mint a fontosabb erdélyi folyóiratokban, de nem zárkózott el a lap a fiatal – különösképpen a prózaíró: például Kacsó Sándor, Böződi György – tehetségektől sem. Annyira nem, hogy olyan pályakezdőknek is teret adtak, akik nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket. De például a fiatal Jékely Zoltán majdnem annyiszor közöl itt, mint pályája csúcán lévő édesapja, Áprily Lajos. Az is tény

viszont, hogy a folyóirat szerkesztői nem tudtak ráhangolódni az egyik legmaradandóbb becsű erdélyi líra – Olosz Lajosé – értékeire. Erre is rávilágítanak a *Pásztortűz–Napkelet* viszonyt taglaló, 1922–1923-as, éppen Olosz Lajosnak írt Reményik-levelek. Az első 1922-ben Budapesten keltezett: „Itt elég sok emberrel érintkeztem, írókkal, újságírókkal keveset aránylag, ami természetes. Tormay Cécile-lel találkoztam, és holnapra van kitűzve egy második, behatóbb tárgyalásunk Vele irodalmi kérdésekről, főként az erdélyi irodalomról, amellyel karácsonyra megjelenő folyóiratában rendszeresen óhajt foglalkozni. Ismer és szeret bennünket. Impozánsan komoly nő. Sok férfi tanulhatna tőle. Holnap Arvéddel³⁷ megyünk hozzá. Az itteni folyóiratok közt, melyeket úgy meglehetősen ismerem, az ő folyóirata ígérkezik a legsúlyosabb vállalkozásnak.”³⁸ Nem egészen egy hónap múlva Reményik arról tudósítja Oloszt, hogy a Tormay Cécile-nek szánt verseit továbbítják – nyilván a *Pásztortűz*.³⁹ Február 9-én azután egy újabb levél megy Olosznak a következő meggondolkozató megjegyzéssel: „Verseidet legépeltettem, pontos gépírással, és úgy küldtem fel Tormay Cécile-nek. Nekem kettő rendkívül tetszik: *Hóolvadás és Jégtavak*. Nem nagyon tartom valószínűnek azonban, hogy ezek a rendkívül bonyolult finomságú, impresszionista verseid megnyerjék a konzervatívabb gondolkodású ottani főintéző, Horváth János tetszését. Ottlétemkor Horváth Nagy Emma beküldött verseit erősen kifogásolta formai szempontból. A *Hóolvadást* jövő számban szíves engedelmekkel a *Pásztortűz* is közli, hiszen olyan különböző a két lap közönsége.”⁴⁰ Olosz verseiből a repertórium szerint egy sem jelent meg a *Napkeletben* a folyóirat fennállása alatt – az utolsó idézett levélhez a hivatkozott könyvben fűzött jegyzet sajnos meglehetősen: „a Tormay Cécile szerkesztette *Napkelet* és a *Pásztortűz* közötti megállapodás értelmében kerültek közlésre a *Napkeletben* Olosz Lajos versei.”⁴¹

Nem érdektelen kiegészítés ehhez, hogy Molter Károly levelezésében ugyanerről a kéziratküldésről fennmaradt egy levél, amely arra utal, hogy az úgynevezett „progresszívek” szemében a *Napkelet* címének nem volt olyan rossz a csengése, mint utó-

36 I. m., 140. p.

37 Mannsberg Arvéddel, Reményik és Olosz közös barátjával.

38 *Félig élt élet. Olosz Lajos és Reményik Sándor levelezése 1912–1940*. Sajtó alá rendezte: Kis Olosz Klára. A jegyzetek összeállításában közreműködött: Ábrahám Izabella. Polisz Könyvkiadó, Kolozsvár 2003, 187. p. Reményik 1922. december 11-i, Olosz Lajosnak írott leveléből.

39 Uo., 193. p. Reményik Sándor – Olosz Lajoshoz. Kolozsvár, 1923. január 9-én.

40 Uo., 194. p. Reményik Sándor – Olosz Lajoshoz. Kolozsvár, 1923. február 9-én.

41 Uo., 404. p.

lag gondolnánk. Sőt, Molter 1922 végén még úgy tudja, hogy modern írók fogják szerkeszteni a lapot: „Walter Gyula küldött Berdéhez egy fölszólítást, melyet ő közvetít Budapestről (úgy látszik, R. Sándor okozta): Tormay Cecil főszerkesztése alatt Pesten Napkelet címen előkelő szépirodalmi lap indul Laczkó Géza és Kuncz Aladár szerkesztésében. Eme lap, mely úgy látszik a te és az én ízlésem szerint lesz indítandó, kéri Erdélyből Berde Mária, Tompa László, Áprily Lajos, Balogh Endre, Nagy Emma, Olosz Lajos és csekélységem bötüit. Tehát vedd tudomásul, mert még ide számítottak a vásárhelyi iskolához, és küldj Walternek kéziratot, lehetőleg meg nem jelentet. Különbönbet bővebbet nem tudunk, majd R. Sándor informál bennünket.”⁴² Olosz egy nem sokkal későbbi levelében azt állítja, hogy Reményiknek – kitűnő barátjának – a „kurzusirány”-hoz való ideiglenes kapcsolódás lelki elbizonytalanodást okozott – de ő maga (ettől függetlenül) elküldött Budapestre négy verset, ebből három új.⁴³

Sőt, még a polgári radikálisoknak sem kellett a priori elzárkózniuk a *Napkelet*től. Kuncz Aladár levelezésében maradt fenn egy érdekes dokumentum, melyben szerzője, Sipos Domokos arról számol be a szerkesztőnek, hogy egy novelláját – talán éppen Kuncz biztatására? – eljuttatta a *Napkelet*nek, s Hartmann Jánostól a levélből kikövetkeztethetően szívélyes választ kapott, amelyben az is szerepelt, hogy a július–augusztusi számban közlik az írást. Sipos – amint Kunczknak írja – válaszolt neki, s levelében szerepelt, hogy a minden magyart érdeklő ügyben bizonyára nincs különbség köztük, de ő nyilván más politikai elveket vall, mint a lap, s ezeken nem is akar változtatni, de Hartmann biztatására az ezzel az ideológiával nem kapcsolatos, nem kiélezett és ellentétes tendenciájú írásokat neki fogja adni.

Az írás azonban nem jelent meg a Hartmann által megjelölt számban.

„Úgy hiszem – írja Sipos Kunczknak –, hogy vagy az én levelem volt oka a kimaradásnak, vagy az,

hogy a szerkesztőségnek politikailag jobban tájékozott főmadámja: Thormay [sic!] mama nem akarja olyan emberrel elpiszkolni csinos folyóiratát, akit hajdan, 1918-ban a radikálisok akartak főispánnak Kis-Küküllőben, s akit az aradi tárgyalásokon a románok is főispánnak kívántak.

Régi mese, az igaz! Nekem azonban arra kötelezettség, hogy még most sem lett volna szabad a *Napkelet*nél kopogtatnom. [...] Mit csinál ilyenkor egy szegény „destruktív” erdélyi író? Nyel egyet, illetve előbb kiköpi a nyálat, vagy ír egy levelet a *Napkelet*nek, hogy menjen a drapp színű fenébe egész szerkesztőségével együtt?!⁴⁴

Valójában azonban vagy Hartmann nem volt – konzervativizmusa dacára – olyan merev, ahogy azt Sipos Domokos feltételezte, vagy maga Tormay lépett közbe: Siposnak 1925-től 1928-ig, fiatalon bekövetkezett haláláig négy novellája mégis megjelent a budapesti folyóiratban – annak dacára, hogy éppen Hartmann egy korábbi kritikájában elég szigorúan írt róla. Mindenesetre azt bizonyítja ez, hogy a szerkesztők, akár saját ízlésük ellenére, korrigálni tudták korábbi álláspontjukat.⁴⁵

Visszatérve még egy rövid idézet erejéig Kunczknak a *Napkelet*ben betöltött szerepére: a folyóirat első évfolyamában megjelent írásaiból világosan látszik, milyen nagy jelentősége lett volna annak, ha (nagyreszt) ő alakította volna ki Magyarországon az erdélyi kánont (bár kérdés, hogyha Budapesten marad, Erdélyben a helyi kánon hogyan alakul); e szempontból kitüntetett fontosságú, amit ezekben az írásaiban mondott. Az, hogy utóbb, legalábbis a húszas–harmincas évtizedfordulóig egy hagyományosabb irodalomértelmezés szerint bírálták el az erdélyi irodalmi eredményeket, nem Tormay hibája, hanem Kuncz Erdélybe településének következménye. De még utoljára ő volt az, aki bizonyos értelemben elméletileg is elhatárolta az erdélyi irodalom „világnézetét” a magyarországi irodalomban kialakuló Erdély-képtől:

42 Molter Károly – Olosz Lajoshoz. Marosvásárhely, 1922. XI. 10. In *Molter Károly levelezése 1. 1914–1926*. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: Marosi Ildikó. Argumentum–Polis, Budapest–Kolozsvár, 1995, 97. p.

43 Olosz Lajos – Molter Károlyhoz. Kisjenő, 1923. I. 18. I. m., 109–110. p.

44 Sipos Domokos – Kuncz Aladárhoz. Szováta, 1925. VII. 13. In *Kuncz Aladár: Levelek (1907–1931)*. I. m., 67–68. p.

45 Ez lehet az egyik magyarzata annak, hogy a Hankiss által a Tormay-hagyatékából közölt "papírlap"-ot oly különböző alkatú (és részben világnézetű) kolozsvári írók együtt írták alá:

„A „Napkeletesek” Vezérének a napkeleti partokról, a közénk szakadt Sorsfolyón át hódoló testvéri üdvözlétüket küldik az erdélyi magyar írók kolozsvári csapatából:

Kolozsvár, 1925. augusztus 15-én, Nagyboldogasszony napján: Makkai Sándorné, Áprily Lajosné, Reményik Sándor, Dr. Makkai Sándor, Dr. György Lajos, Gyallay Domokos, Áprily Lajos, Járosi Andor, Dr. Moldován Pál, Kacsó Sándor”

Hankiss János: *Tormay Cécile*. Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt., Budapest 1939, 258. p.

„Az előbb azt mondtuk, hogy formai szempontból nincs és nem is lesz erdélyi irodalom, mert a magyar irodalmi egységet többé semmiféle viszontagság szét nem darabolhatja. Belső, lélektani szempontból azonban azt látjuk, hogy nem is egy, hanem két erdélyi irodalom van kialakulóban. Két erdélyi irodalom van éppúgy, mint két Erdély: az egyik az önnön testrésztől elszakított anyaország Erdélye, a fájó emlékekből fölépített Álomország, amelyet a ránk szakadt barbár nemzetközi állapotok oly messzire toltak tőlünk, hogy képzeletünk szárnyain is alig érhetjük el; a másik a sorsukat vállaló magyar testvéreink tragikus Erdélye, olyan valóság, amely számukra mindennapi, képzele-

tükbe és lelki életükbe ezer gyökérrel belefogódzó élmény. Az egyik irodalomnak legfőbb határozó jegye az emlék, a távolság s a vágyakozás szivárványútja – egyetlen híd a két világ között, amelyre a képzelet szívesen lép. Erdély létkérdése ebben az irodalomban is fölmerül, de csak úgy, mint kedves halottainké, akiknek egyéniségét, jelentőségét, igazi szépségeit valójában csak elvesztésük után értékeljük.[...]

A másik irodalomnak, az erdélyiek irodalmának anyaga ilyen szivárványos ábrándkép nem lehet.”⁴⁶

Talán ennek a fölismerésnek is szerepe lehetett abban, hogy Tormay Cécile haláláig halogatta a maga Erdély-könyvének megírását.

GERENDAY MÁRIA

Kövek közt

fényparton
kövek közt
névtelenül fedetlen
ülnék
koccannának
sima kerek
kavicsok közegében
ha loccsan
a színük merülve
holdbodros
üvegárnyék
a naphang kifordul
leng int
csillagházba
burkolt virágom
világ
rengetegbe
kibuggyant rózsám
énekalaphang
csendtudat
zsoltára

mosolyod moccan
hinárhúshúzta
tavi íz csontzár
sikongó sírás
vágyiszap
lehúzó mélye

mert eltűntél
te féktelen fényég
égsziromillat
illattövis
tövisarc
arború
borúvágyam
vágyzokszó
szótenger
tengerszél
szélital

itatnálak, ha innál
keres a szomjam

46 Kuncz Aladár: *Erdélyi irodalom*. Napkelet, 1923. 92. p.